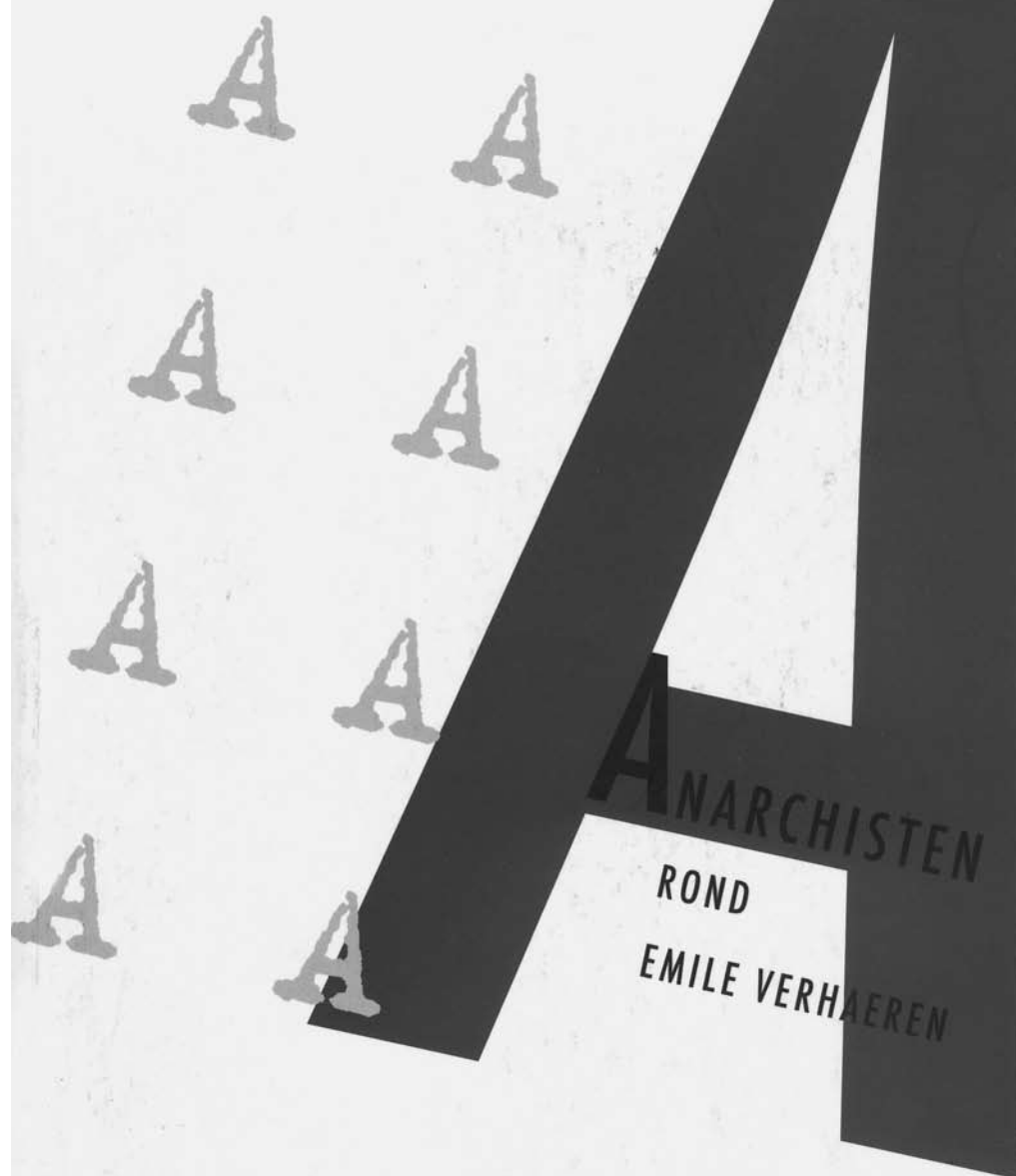

DAVID GULLENTOPS

HANS VANDEVOORDE (RED.)

VUBPRESS

R E C E N S I E

**DAVID GULLENTOPS en HANS VANDEVOORDE (red.),
Anarchisten rond Emile Verhaeren**

Willie Verhoyzen

Poëzie als ordeverstoring

De bloedige onderdrukking van de Parijse Commune in 1871 en de wrede taferelen van officiële moord op weerloze communards maakten een diepe indruk op grote delen van de bevolking. Het martelaarschap van de communards speelde in het collectieve geheugen van de progressieven dan ook lange tijd een rol van betekenis. Nimmer scheen tegengeweld zo geoorloofd.⁽¹⁾ Aan het einde van de 19e eeuw voegden verschillende individuen, niet zelden geïnspireerd door het anarchisme, de daad bij het woord en pleegden onder meer in Frankrijk enkele spraakmakende aanslagen. Daarbij denken we vooral aan deze van Ravachol, Vaillant en Henry, die daarmee het maatschappelijk onrecht in de kijker wilden plaatsen. Die sociale bewogenheid ontlokte aan verschillende Belgische intellectuelen en kunstenaars zoals de bekende dichter Emile Verhaeren en zijn entourage, sympathie voor het anarchisme.

Onder redactie van David Gullentops en Hans Vandevoorde wordt in *Anarchisten rond Emile Verhaeren* die fase in Verhaerens carrière tegen het licht gehouden, vooral met de bedoeling het zogenaamde intellectueel-artistische anarchisme van eind 19e, begin 20e eeuw een eigen plaats in de geschiedenis te geven.

In 1995 verscheen van Jan Moolaert een imposante studie over de geschiedenis van de anarchistische beweging in België, getiteld *Rood en Zwart*. Daarin stelt hij onder meer dat het anarchisme in België vooral geworteld is in de arbeidersbeweging. In die zin beschouwt hij het Belgische anarchisme eerder als antiburgerlijk en anti-intellectueel.

Het intellectuele en/of artistieke anarchisme krijgt dan ook geen speciale aandacht.⁽²⁾ Dat wil niet zeggen dat Moulaert geen aandacht heeft voor de invloed van het anarchisme op intellectuelen en kunstenaars, maar, zo stelt hij: “*De uitstraling van het anarchisme op de intellectuele en artistieke avant-garde was in België niet zo intens.*”⁽³⁾ Gullentops meent daarentegen dat we wel degelijk een onderscheid moeten maken tussen het intellectueel-artistieke deel van de anarchistische beweging en het arbeidersanarchisme. Daarvoor wijst hij naar Verhaeren en diens vriendenkring.

Emile Verhaeren werd op 21 mei 1855 te Sint-Amands-a/d-Schelde geboren. Als zoon van een welstellende familie behoorde hij tot de burgerij van het Schelgedorp. Hoewel de voertaal in het gezin Frans was, sprak hij het dorpsdialect met zijn klasgenoten van de dorpschool en de inwoners van Sint-Amands. Als dichter en criticus werkte Verhaeren mee aan verschillende Belgische en buitenlandse tijdschriften. Hij was onder meer kunst- en literatuurcriticus bij *L'Art Moderne* en redacteur van het vernieuwende tijdschrift *La Jeune Belgique*. Verhaeren werd dé internationale vertolker en verslaggever van de culturele openheid en vernieuwing in het Belgische artistieke gebeuren rond de eeuwwisseling. Met zijn kunstkritieken bracht hij jonge, veelbelovende kunstenaars, zoals James Ensor, onder de aandacht van het publiek.

Terwijl literaire en kunstkritische artikelen in een snel tempo uit zijn pen vloeiden, verscheen in 1883 zijn eerste dichtbundel *Les Flamandes*. De vaak sensuele, realistische schetsen van zijn geboortestreek en de naturalistische inslag hadden een groot succes in toenmalige avant-gardekringen, maar verwekten heel wat ophef in het katholieke landelijke milieu. Zijn diepgelovige ouders trachtten, daarbij geholpen door de pastoor van Sint-Amands, de volledige oplage van de dichtbundel op te kopen en te vernietigen.

In die periode maakte een algemene sociale beweging zich meester van intellectuelen, schrijvers en kunstenaars. Ook Verhaeren vond dichterlijke inspiratie in het conflict tussen stad en platteland, onderdrukkers en onderdrukten. Zijn sociale bekommernis, zijn aanklacht tegen de mensonterende wantoestanden en zijn utopische visie op de nieuwe tijden resulteerden onder meer in de dichtbundels *Les Campagnes hallucinées* (1893), *Les Villes tentaculaires* (1895) en *Les Villages illusoirs* die samen een trilogie vormen (1895) en zijn eerste theaterstuk *Les Aubes* (1898).

In 1914 - op het toppunt van zijn roem in Duitsland - brak de Eerste Wereldoorlog uit. Als strijdbaar pacifist klaagde hij in de dichtbundels *La Belgique sanglante*, *Parmi les Cendres* en *Les Ailes rouges de la guerre*, de waanzin van de oorlog aan. Hij publiceerde gedichten in de talrijke anti-Duitse propagandabladen en gaf voordrachten om de Frans-Belgisch-Britse solidariteit te stimuleren. Zo ook op 26 november 1916 te Rouen. De volgende ochtend trachtte de onstuimige, 61-jarige dichter op de binnenrijdende trein naar Parijs te springen. Hij verloor het evenwicht en gleed onder de trein ... Zijn beide benen werden vermorzeld en hij overleed ter plaatse.

Revolverende kunst

Verhaeren koesterde enige tijd niet alleen belangstelling voor het anarchisme, hij bleek ook goed op de hoogte te zijn van de libertaire ideologie. In dat spoor ontwikkelde hij een eigen theorie waarvan elementen terug te vinden zijn in sommige van zijn dichtbundels. Hij meende dat de kunst wel degelijk kon bijdragen tot maatschappelijke veranderingen op voorwaarde dat ze op een niet-rechtstreekse wijze te werk ging. Door onder andere het ontwikkelen van nieuwe artistieke expressievormen die bij de lezer een andere perceptie van de realiteit kunnen teweeg brengen en zo alternatieve wereldbeelden doen ontstaan.

Zijn anarchiserende opvattingen in een aantal van zijn dichtbundels hadden een grote invloed op talrijke dichters, schrijvers en kunstenaars die in belangrijke mate hebben bijgedragen tot avant-gardebewegingen als het futurisme, het expressionisme en het dadaïsme. Dankzij Verhaeren werden aanhangers van deze stromingen zich bewust van de relatie tussen de artistieke en de politieke revolutie: ook vormelijke veranderingen waren in staat alternatieve wereldbeelden te scheppen. Verhaeren publiceerde niet alleen veelvuldig in anarchistische bladen, hij werd er ook veelvuldig in geciteerd of zijn teksten dienden duidelijk als inspiratiebron.

Hij was overtuigd van de rol van de dichter in de strijd tegen de sociale wantoestanden en de politieke systemen van uitbuiting. Hij meende zelf te kunnen bijdragen aan een nieuw bestaan voor de mens. Dat anarchistische kunstenaars zoals Signac zich zijn teksten eigen maakten was voor hem een bevestiging van het feit dat hij de komende ommekeer hielp inluiden. Cruciaal was zijn manier om de kunst op een autonome wijze aan deze veranderingen te laten deelnemen, namelijk door middel van de thematiek van de structuur en voornamelijk van de uitdrukkingsmodaliteiten zelf van zijn gedichten.

Ondanks zijn radicale overtuiging meed Verhaeren de maatschappelijke frontlinie en liet hij de barricades links liggen.⁽⁴⁾ Hij beperkte zich tot de poging om zijn persoonlijk talent tot het uiterste aan te wenden en zo te anticiperen op de volledige ontplooiing van het individu in de ideale toekomstige samenleving. Centraal in Verhaerens anarchisme staat de utopische gedachte waarin elk individu wordt aangespoord om zich met eigen middelen en volgens zijn eigen intensiteit voor te bereiden op de toekomstige harmonieuze samenleving. In wezen is de utopie voor Verhaeren niets anders dan de transpositie van een transcendent levensdoel in de reële existentie. Onontbeerlijk echter is het bewustzijn van de ellende en van het sociale onrecht, om dan, na grondige analyse en dissociatie van de bestanddelen, na eliminatie van vergissingen en gebreken, de maatschappij op een andere manier samen te stellen en te verbeteren.

Gullentops brengt het anarchisme van Verhaeren in verband met diens aandacht voor de klassieke tweedeling tussen stad en platteland. In dat verband stelt Gullentops dat anar-

chistische geschriften zich voornamelijk richtten tot de stedelijke bevolking. Daarmee geeft hij echter blijk van onvoldoende kennis van het anarchisme in Europa. Bijvoorbeeld in Nederland genoot de anarchistische voorman Ferdinand Domela Nieuwenhuis een grote aanhang onder de landarbeiders in het toenmalige agrarische Friesland. Dat gold evenzeer voor de anarchisten in het overwegend agrarische Andalusië (Spanje) waar ze een bijzonder groot aantal landarbeiders wisten te verenigen.

Van anarchist tot monarchist

De kunstenaars rond Verhaeren onder wie James Ensor, Frans Masereel en Henry van de Velde werden wegens hun individualisme nogal eens in de libertaire hoek geplaatst. Het waren vooral de individualistische en antipolitieke aanhangers van het anarchisme die een (tijdelijk) antwoord boden op de esthetische vragen van verschillende kunstenaars. Dat gold ook voor Georges Eekhoud⁽⁵⁾, die anarchist bleef tot aan het eind van zijn leven, in tegenstelling tot de Franse symbolisten van de jaren negentig van de 19e eeuw, die slechts tijdelijk met de anarchistische mode dweepten. Ook bij Verhaeren vloeide de sympathie voor het anarchisme na 1900 weg. Eekhoud heeft die koerswijziging van Verhaeren op een subtiele manier onder woorden gebracht. In enkele artikelen beschrijft hij hoe hij door Verhaeren wordt meegenomen naar zijn vriend, de 'paus' van het Franse anarchisme, Jean Grave. In een ander artikel beschrijft Eekhoud hoe hij door Verhaeren in 1910 wordt voorgesteld aan een andere vriend: koning Albert I. De afstand die Verhaeren heeft afgelegd van Grave naar Albert, kan moeilijk groter zijn. Aan het einde van zijn leven onderhield Verhaeren niet alleen goede contacten met het Belgische vorstenhuis, hij maakte ook deel uit van het establishment.

Omdat rond 1900 de sympathie voor de gewelddaden wegebde, zoals bij het hoofdpersonage van dit boek het geval is, is men geneigd te denken dat het intellectueel-artistische anarchisme daarmee uitgestorven is. Maar volgens Gullentops dienen we dat zwart-witbeeld bij te kleuren. Hij ziet tussen 1895 en 1905 een grote verspreiding van de intellectuele libertaire beweging, die hand in hand gaat met de internationale opgang van het syndicalistisch anarchisme. Vooral Brussel was de bakermat van de geschoolde anarchisten in het kielzog van de vermaarde anarchistische geograaf Elisée Reclus, die doceerde aan de Université Nouvelle. Niet alleen Eekhoud stond in contact met Reclus, ook de jonge August Vermeylen bezocht zijn lessen, ging met hem wandelen en naar het theater.⁽⁶⁾ Met name beeldende kunstenaars bleken ontvankelijk te zijn voor het anarchistische ideeëngoed. Ook in de kring van de Latemse school werd veel over anarchisme gesproken.

Een wat vreemde eend in het kader van dit boek is de bijdrage van Tyssens over de relatie tussen de vrijmetselarij en het anarchisme. De belangstelling die in sommige loges van vrijmetselaars bestond voor het anarchisme richtte zich vooral op enkele ideeën van Proudhon⁽⁷⁾ die vervolgens werden gebruikt om een eigen utopie op kapitalistische leest

te schoeien. Geen kapitalisme volgens het model van de grootindustrie, maar een zuivere markteconomie met kleinschalige bedrijven; het ging dus vooral om de kleine burgerij. De invloed van het anarchisme op de vrijmetselarij was echter bijzonder klein en wordt naar mijn mening overschat door Tyssens. Het ging veeleer om een enkele vrijmetselaar die even ging shoppen bij het anarchisme en er hier en daar een in zijn eigen kraam passend idee uitpikte zonder oog te hebben voor het brede kader. Het is maar zeer de vraag of men op deze wijze van een anarchistische invloed kan spreken.

Tyssens stelt overigens zelf dat indertijd de overgrote meerderheid van de vrijmetselaars tot de liberale partij behoorde en dat het groepje sociaaldemocraten al bij al niet zo talrijk was. De auteur draagt dan ook weinig bij tot de stelling van Gullentops en Vandevoorde dat eind 19e-begin 20e eeuw gesproken kan worden van een aparte intellectueel-artistische stroming binnen de anarchistische beweging.

Gullentops en Vandevoorde vestigen met hun boek de aandacht op een onrustig tijdvak in de geschiedenis. Ze hebben een interessant terrein aangeboord en brengen enkele aspecten aan het licht die in de algemene geschiedenis van de socialistische beweging tot nu toe weinig aan bod zijn gekomen.⁽⁸⁾ Als we spreken over een intellectuele en artistieke onderstroom in de anarchistische beweging, dan beperkte die zich vooral tot Vlaanderen met de bladen *Van Nu en Straks* en *Ontwaking*. Beide waren geen eendagsvliegen, maar stonden wel grotendeels los van de 'proletarische' beweging. Hoewel de Antwerpse anarchistische groep De Kapel/Ontwaking aanvankelijk wel enkele arbeiders telde. Toch slagen Gullentops en Vandevoorde er niet overtuigend in om de stelling van Jan Moulart - dat het Belgische anarchisme eind 19e en begin 20e eeuw overwegend een arbeidersanarchisme is - op de helling te plaatsen.

De houding van Verhaeren is daarvoor illustratief. Hij koketteerde slechts een beperkte tijd met het anarchisme en hield zich bovendien ver van het maatschappelijke veld. Het ging bij hem vooral om de maximale ontplooiing van het individu en daarmee oefende hij ontegensprekelijk invloed uit op andere kunstenaars. Toch heeft het anarchisme van Verhaeren, noch dat van zijn vrienden, een wezenlijke of duurzame invloed uitgeoefend op de Belgische anarchistische beweging. Er is dan ook beslist geen sprake van een aparte intellectuele artistieke anarchistische beweging, wel van een kortstondige onderstroom. Het belang van het boek is dat het die onderstroom voor het voetlicht haalt.

David Gullentops en Hans Vandevoorde (red.), Anarchisten rond Emile Verhaeren, Brussel: VUBPRESS, 2005.

- (1) We mogen niet vergeten dat tirannenmoord op velerlei gronden door uiteenlopende politieke richtingen was goedgekeurd. Zelfs het christendom onderscheidde zich daarbij niet van de politieke stromingen.
- (2) *“De Belgische anarchistische beweging [...] was een uitgesproken proletarische beweging van arbeiders uit ambachtelijke en industriële sectoren”, [...] met een “antiburgerlijke houding”, J. MOULAERT, Rood en Zwart: de anarchistische beweging in België 1880-1914, Leuven: Davidsfonds, 1995, 462 p.*
- (3) J. MOULAERT, *Rood en Zwart [...]*, p. 150. Dat de invloed van het anarchisme op de intellectuelen en kunstenaars in België minder intens was, kwam onder meer door het ontbreken van echte boegbeelden én door de sterke concurrentie van de socialistische partij.
- (4) Overigens koketteerden Verhaeren en Eekhoud vooral in het buitenland (Frankrijk) met het anarchisme en bezochten ze in Brussel het (socialistische) volkshuis. Zie J. MOULAERT, *Rood en Zwart [...]*, p. 424.
- (5) Vandevoorde vraagt zich eerst af of Eekhoud wel als een anarchist betiteld kan worden, want dat kan pas wanneer blijkt dat zijn werk van anarchisme getuigt, ofwel door er inspiratie uit te putten, ofwel door een anarchistische levenshouding uit te dragen of tot in de vorm de afwijking van de norm te cultiveren. Maar Vandevoorde laat wel na om te beschrijven wanneer volgens hem een werk of een levenshouding van anarchisme getuigt.
- (6) De invloed van Reclus bleef evenwel beperkt tot enkele intellectuelen en kunstenaars. Zie J. MOULAERT, *Rood en Zwart [...]*, p. 424-425.
- (7) Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) wordt wel de vader van het anarchisme genoemd en is bekend om zijn prikkelende uitspraken als ‘Eigendom is diefstal’ en ‘God is het kwaad’. Proudhon was evenwel meer dan filosoof en iconoclast. Zijn invloed in Frankrijk was groot ten tijde van de Eerste Internationale en de Parijse Commune. Hij was een van de grondleggers van het mutualisme en oefende daarmee ook internationaal een grote aantrekkingskracht uit. Onder meer César De Paepe was aanvankelijk zeer gecharmeerd van de opvattingen van Proudhon.
- (8) Ontsierend zijn de inleidende pagina’s van Gullentops en Vandevoorde (p. 7) waar ze inzoomen op een affiche die een stereotiep beeld schetst van het anarchisme: anarchisten zijn bommengooiers die onschuldige burgers in koelen bloede doden. Problematisch wordt het wanneer ze de anarchistische filosofen Kropotkin en Reclus moreel hiervoor verantwoordelijk stellen wegens hun

pleidooi voor de ‘propaganda van de daad’ als een revolutionaire tactiek: *“Desnoods door onwettelijke acties moesten de bestaande instellingen worden vernietigd.”* Daarbij vergeten beide auteurs twee zaken: stakingen en betogingen waren in die tijd onwettige acties, alhoewel veelal het enige middel van de ontlukende arbeidersbeweging om hervormingen af te dwingen. In de tweede plaats gaan ze voorbij aan het feit dat Kropotkin en Reclus zich nooit vereenzelvigd hebben met de ‘blinde’ aanslagen van Ravachol, Vaillant en Henry.